

РОЗДІЛ VI

ЖИТТЄПИСИ

О.М.Завальнюк
(м. Кам'янець-Подільський)

М.М.ХВЕДОРІВ (ФЕДОРОВ) – ПРОРЕКТОР, В.О. РЕКТОРА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1919-1920 рр.)

Серед старшої генерації учених, які без вагань перейшли на бік Української революції 1917-1920 рр. і самовіддано працювали на відродження молодого нації, вигідно вирізняється постать українця з Кубані Михайла Михайловича Хведорова (Федорова) (1867-1945).

На жаль, літератури про нього немає. Вкрай куці відомості можна знайти лише в енциклопедичних виданнях. Але про його діяльність та роботу у Кам'янець-Подільському державному українському університеті – в них ані слова¹.

Біографічні дані про дитячі й юнацькі роки М.М.Хведорова дуже скупи. Народився Михайло Михайлович 11 вересня 1867 р. в Єкатеринодарі, 1895 р. закінчив Петербурзький гірничий інститут. Потім він працював інженером на шахтах Донбасу, у 1903-1905 рр. навчався у Вищій школі електрики (Париж). Після захисту магістерської дисертації учений став професором гірничого інституту в Петербурзі, згодом перейшов на роботу до Катеринослава, де викладав механіку студентам місцевого вищого гірничого училища (згодом – інституту)².

Революційну весну 1917 р. М.Хведоров зустрів піднесено, з надією на успіх української справи. Крім професійної діяльності, він займався випуском україномовної літератури через Катеринославське видавниче товариство, з цікавістю стежив за подіями державного будівництва і національно-культурного життя у столиці та регіонах України.

Коли 17 серпня 1918 р. гетьман П.П.Скоропадський затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, постало гостре питання про формування професорських кадрів для останнього. До викладацької праці закликалися національно свідомі, самовіддані вчені різного віку, яким належало принести в новостворений заклад потужний науковий потенціал, національний колорит, створити й розвинути до високих щаблів принадливу для молодого покоління атмосферу чесного і безкорисливого служіння своїй батьківщині.

Про М.М.Хведорова в Кам'янці стало відомо завдяки катеринославцю Василю Олексійовичу Біднову, який у серпні 1918 р. отримав призначення на посаду професора кафедри історії православної

церкви в місцевому університеті. Прямого телеграфного зв'язку між адміністративним центром Поділля та Катеринославом не було. Тому ректор, професор Іван Іванович Огієнко звернувся з проханням про посередництво до директора департаменту вищої школи міністерства освіти й мистецтва Української Держави Ф.П.Сушицького. Той 16 вересня 1918 р. направив Михайлу Михайловичу телеграму такого змісту: "Ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету запитує, чи не згодитеся Ви віддати свої сили українській культурі і зайняти кафедру механіки"³. Відповіді на цю пропозицію віднайти не вдалося. Однак можна вважати, що своє ставлення до неї адресат передав. Листування між 51-річним М.М.Хведоровим та 37-річним І.І.Огієнком було налагоджено після вказаної вище дати. На жаль, більшість епістолярних матеріалів до державних архівних фондів не попала. Зберігся один лист до останнього від 25 листопада 1918 р. Характерно, що відправник не обговорює питання про свій перехід на роботу до Кам'янецького університету (про це він, треба думати, вже сказав у попередніх кореспонденціях. – О.З.), а висловлює свої принципові міркування щодо українізації вищої школи у нових політичних умовах. „В сучасний мент загальнополітичне становище дуже несподівано змінилося, й ця зміна стоїть в близькому зв'язку з долею українізації вищої школи, що я бачу вже зараз на собі та про що докладно пишу В.О.Біднову.

Дай біг, щоб я помилився; але ж думаю, що під впливом нових політичних подій (оголошення федеративної грамоти П.П.Скоропадського. – О.З.) самостійності України не буде. В найкращій нагоді, мабуть, буде федерація; а в такому разі про українізацію вищої русифікованої школи нічого й буде балакати. Найкраще, на що можна сподіватися, буде, мабуть, те, що поруч з російськими університетами лишаться уже відкриті українські, себто Кам'янецький та Київський.

Таким чином, треба поспішати закріпити ці два огнища рідної культури, а потім вважаю своїм обов'язком допомогти Вам в справі цього закріплення тільки що відчиненого Кам'янецького університету.

... З Києва я Вам послав строкову телеграму, що залізничних білетів до Кам'янця не дають по причині непорядків, утворюємих австрійськими солдатами, що повертаються додому"⁴.

Отже принциповий вибір було зроблено на користь „закріплення огнища рідної культури". Однак політична нестабільність існуючого режиму, антигетьманське повстання на чолі з Директорією стримували юридичне оформлення нової посади М.М.Хведорова.

5 січня 1919 р. міністерство освіти УНР очолив І.І.Огієнко, залишаючись паралельно ректором університету у Кам'янці. Він продовжив діалог з Михайлом Михайловичем про переїзд до адміністративного центру Поділля. З Катеринослава міністру надійшла телеграма: „На Ваші умови, передані Бідновим, згоджуюсь. Прошу зберегти за моєю сім'єю право користуватися казенним мешканням до переїзду [в] Кам'янець на протязі літа та право взяти з бібліотеки лабораторії гірни[чо]-заводської механіки ті книги, що потрібні мені для скінчення моїх наукових творів"⁵. Того ж дня міністр освіти дав відповідне розпорядження ректору

Катеринославського гірничого інституту, назвавши у телеграмі М.М.Хведорова проректором Кам'янець-Подільського державного українського університету⁶.

Насправді ж Михайло Михайлович тоді ще не був оформлений на роботу. Лише 9 січня 1919 р. І.І.Огієнко розглянув його заяву й наклав таку резолюцію: „Призначаю ординарним професором по кафедрі механіки до Кам'янець-Подільського державного українського університету”⁷. До Катеринослава було відправлено відповідну телеграму, яка закінчувалася словами: „Ласкаво прошу до 20 січня прибути на нову службу. Міністр народної освіти”⁸. Наказ по міністерству освіти за № 16 з’явився лише 17 січня 1919 р., і призначався М.М.Хведорів на посаду ординарного професора кафедри математики, а не механіки з 1 січня 1919 р.⁹

До вказаного терміну новопризначений професор прибути не міг через серйозні проблеми на залізниці. Потрібно було втручання міністра освіти, аби допомогти йому, іншим викладачам з Катеринослава та їх сім’ям дістатися до далекого Кам’янця. 23 січня 1919 р. І.І.Огієнко направив міністру шляхів П.Пилипчуку офіційного листа з проханням „дати розпорядження про одведення двох платних купе на 24 січня до Кам’янець-Подільського для проїзду професорів... Хведорова, Біднова і асистента Аленича з родинами”¹⁰. В Катеринославі Михайло Михайлович залишив тимчасово свою дружину й трьох дітей (12, 20 і 24 років)¹¹. До Кам’янця професор прибув наприкінці січня 1919 р.¹² Облаштувавшись у будинку для адмінперсоналу університету, він приступив до роботи: 5 лютого прочитав свою першу лекцію для викладачів та студентів на тему „Математика, теоретична механіка і природознавство”¹³. Дебют виявився вдалим. М.М.Хведорів виявив перед слухачами глибоку ерудицію, знання предмету, вміння довести до аудиторії складні питання. Після цього Михайлові Михайловичу було запропоновано викладати на фізико-математичному факультеті: для студентів природничого відділу – вищу математику (4 години лекцій та 1 годину практичних занять на тиждень); математичного відділу – нарисну геометрію (відповідно 3 й 2 години) і сферичну тригонометрію (2 лекційні години щотижня). В осінньому семестрі 1919-1920 академічного року він викладав для студентів-природників 1 та 2 курсів вищу математику (по 2 лекційні й 1 годині практичних занять на тиждень); студентів-математиків 1 і 2 курсів – аналіз безмежно зменшуваного (по 6 та 2 години на тиждень), 1 курсу – нарисну геометрію (відповідно 2 і 2 години). У другому півріччі студенти-природники обох курсів слухали у професора М.М.Хведорова вищу математику (2 тижневих лекційних і 1 година практичних занять); студенти-математики 2 курсу – аналіз безмежно зменшуваного (відповідно 6 і 2), 3 курсу – вищий аналіз (6 і 2). А з початку осіннього семестру 1920-1921 навчального року Михайло Михайлович отримав таке академічне навантаження на математичному відділі фізмату: для студентів 2 курсу – аналіз безмежно зменшуваних (8 лекційних годин щотижня), теоретичну механіку (4 години і 2 – практичних занять); для студентів 3 курсу – доповнення від диференціального

числення (відповідно 4 і 2 години), інтегральне числення (4 та 2)¹⁴.

Отже тижневе навантаження М.М.Хведорова становило від 12 до 26 годин. До занять він готувався старанно, намагався свої знання передати студентській молоді, яка сприймала свого професора цілком позитивно. Один з колишніх учнів Михайла Михайловича, який в опублікованих спогадах про університет не вказав свого прізвища, писав про свого вчителя: „Він був одним з найповажніших професорів у нашому університеті, але сухо викладав „страшну” дисципліну вищої математики, і його лекції відвідувались лиш обмеженим колом студентів”¹⁵.

У зв’язку з гострою нестачею посібників з навчальних дисциплін, які до того ж були російськомовними, М.М.Хведорів - лектор взявся за підготовку й друк власних курсів. Так, 1919 р. він опублікував свою першу у Кам’янці працю під назвою „Московсько-українська термінологія елементарної математики”, а наступного, 1920-го, іншу – „Вступ до аналізу. Вип.1. Теорія визначників: Лекції, читані студентам Кам[’янець]-Под[ільського] університету”¹⁶.

Крім викладацької роботи, Михайло Михайлович займався облаштуванням навчального кабінету з прикладної механіки. Після завершення основних робіт йому було доручено завідувати цією допоміжною структурою¹⁷.

За спогадами В.О.Біднова, у березні 1919 р. ректор університету І.І.Огієнко, який продовжував обіймати посаду міністра освіти, „передав університетські справи проректорові М.Хведорову, а сам виїхав в місце осідку українського уряду”¹⁸. Отже, можна вважати, що на той час Михайло Михайлович фактично був проректором університету. Щоправда, підтвердити це архівним документом поки що не вдалося. За спогадами Ю.Гудзія – скарбника університету та помічника лікаря – „І.Огієнко, бувши тоді і міністром освіти, ще в квітні 1919 р. виїхав з урядом, передавши обов’язки ректора університету звичайному професорові (не проректорові. - О.З.) М.Хведорову”¹⁹. Таким чином, стверджувати, що Михайло Михайлович офіційно посідав посаду проректора вже у вказаний час, немає достатніх підстав. Зате достеменно відомо, що 21 січня 1920 р. в університеті відбулися вибори, що стосувалися проректорської посади. З-поміж 4-х претендентів (М.М.Хведорів, В.О.Біднов, С.В.Бачинський, М.М.Васильківський) переміг перший. За нього проголосували 18 членів ради професорів, двоє утримались, один був проти²⁰.

Перебуваючи за Збручем, починаючи з кінця березня 1919 р., І.І.Огієнко мав змогу зв’язуватися з М.М.Хведоровим, передавати йому різні доручення й настанови, що стосувалися внутріуніверситетського життя. Михайло, Михайлович, як людина акуратна, обов’язкова та дисциплінована, високої виконавської культури, брався за них негайно, про що йшлося зокрема у його листах на ім’я ректора. „В цей день (28 березня 1919 р. –О.З.), згідно Вашого розпорядження, – звітувався він, – прийняв від п.Бучинського правління університетом. Всі чергові зібрання як ради професорів, так і управи (правління університету. – О.З.) відбувались акуратно. В засіданні Ради від 2-го квітня обібрано в члени господарчого комітету, замість зрікшогося Чайковського, пр.-доц. Оксіюка.

Ваша телеграма з пропозицією перегляду проекту статута українського державного університету була одержана напередодні чергового зібрання Ради професорів. Рада вибрала комісію, котра на протязі трьох днів, працюючи ранком і ввечері, зробила перегляд і склала доклад, а в неділю, 6 квітня я зібрав негайне зібрання ради, де обмірковувався цей доклад, а також і справа про правничий факультет. Як доклад комісії, так і протокол згаданого зібрання ради посилаю Вам через п. Русову...

Згідно постанови ради професорів, перед Великоднем навчання в університеті припиняється в п'ятницю на Вербнім тижні, а після Великодня розпочинається в четвер Хоминого тижня. Лекції читаються до 15/V, а від 15 до 31/V – іспити. Академічний рік припиняється 31 травня.

Зараз навчання йде в університеті правильно; між професурою вже хворих нема, і лекції йдуть повним ходом.

...В новому помешканню для бібліотеки температура була дуже низькою, навіть і в останні дні березня, і при отоплених зразу чотирьох печах ремюр (термометр. – 0.3.) показував не більше +80. З приводу цього управа наважилась переробити печі, після чого вже будемо переносити бібліотеку в нове її помешкання”²¹.

У наступному листі, адресованому І.І.Огієнку 8 квітня 1919 р., М.М.Хведорів передав розширений варіант доповіді комісії, яка доопрацювала проект статуту університету й висловила цілий ряд доповнень та поправок²².

В травні 1920 р., коли ректор, він же і головноуповноважений міністр уряду Української Народної Республіки, тривалий час був на місці, Михайло Михайлович подав прохання про звільнення з посади ректора університету, не виклавши у ньому відповідної мотивації. Швидше всього, цей крок був погоджений з І.І.Огієнком та, навіть більше того, ним і запропонований. Адже після успішного просування польсько-українського війська на території України й визволення ним Києва постало питання про відновлення широкомасштабної державної роботи, складовою частиною якої була організація Української православної церкви. За цю справу відповідав міністр ісповідань УНР І.І.Огієнко, якому належало переїхати із своїм відомством з Кам'янця до столиці. 9 травня 1920 р. голова Директорії Української Народної Республіки С.В.Петлюра видав закон, яким затверджував результати виборів ректора Кам'янець-Подільського державного університету, проведених напередодні та продовжував термін ректорства І.І.Огієнка на чотири найближчих роки. Рада професорів задовольнила бажання Михайла Михайловича²³. Після цього відставний проректор, як і ряд інших викладачів університету, зібрався у наукове 2-місячне відрядження „в університетські міста України”²⁴. Однак через контрнаступ радянських військ, втрату Києва й значної частини регіону цей захід не відбувся. Зірвалися і далекосяжні плани відновлення державотворчої та церковної роботи.

8 липня 1920 р. І.І.Огієнко разом з урядом УНР покинув Кам'янець-Подільський і відбув на Збруч. На час його відсутності, (а він повернувся аж 7 листопада 1920 р. та і то ненадовго), ректорські обов'язки знову

покладалися на М.М.Хведорова²⁵.

Фактично Михайлу Михайловичу двічі за радянської влади довелося стати керівником навчального закладу, брати на себе тягар тих відносин, які були нав'язані колективу новим політичним режимом. Уперше це сталося протягом 15 квітня – 5 червня 1919 р. Саме тоді до університету завітав нарком освіти УСРР В.П.Затонський, який розпорядився закрити богословський факультет. Очевидно, більшість викладачів перейнялася думкою, що повернення української влади не буде. Як наголошував В.О.Біднов, „професура була задоволена й заспокоєна... розмовою з Затонським і поспішила вибрати нового ректора – М.Хведорова; він виконував ректорські обов'язки, доки в червні (1919 р. – О.З.) не повернувся проф.І.Огієнко”²⁶. Дійсно, 28 травня того року рада університету (створена замість ради професорів при радянзації закладу) таємним голосуванням одностайно обрала в.о.ректора „радянського” університету М.М.Хведорова. Посаду проректора посів професор В.О.Біднов, а секретаря ради – приват-доцент П.Г.Клепатський²⁷. Нова влада зобов'язала Михайла Михайловича створити під його головуванням комісію по влаштуванню науково-популярних лекцій для трудящих мас Кам'янця-Подільського. Під ці заходи рада університету виділила 1000 руб.²⁸ 15 травня 1919 р. М.М.Хведорів на запит ревкому повідомив про запаси паперу, що зберігався для видання університетською професурою книжок, курсів лекцій, наукових праць та на потреби канцелярії й бібліотеки²⁹. Після цього влада реквізувала університетську бібліотеку і разом з нею 1300 пудів паперу³⁰. На цьому неприємності для керівника закладу не закінчилися. Наприкінці травня під реквізицію попав головний університетський будинок, який приглянувся командуванню Бессарабського полку, що не мало приміщення для своєї канцелярії. Виникла загроза припинення функціонування, крім богословського, ще й інших (фізико-математичного, історико-філологічного, правничого) факультетів. З протестом проти цієї несправедливості виступило українське організоване студентство, яке не побоялося направити ревкому свою декларацію, якою брала під захист рідний університет. Демарш виявився вчасним, і заклад продовжив свою діяльність³¹. Ще одним ударом по ньому став арешт професора В.О.Біднова та приват-доцента Л.Т.Білецького. Клопотів для в.о. ректора могло бути й більше. Однак 6 червня 1919 р. місто визволили частини армії Української Народної Республіки під командуванням полковника О.І.Удовиченка³².

З 11 липня до 18 вересня 1920 р., коли владу в Кам'янці-Подільському знову утримували більшовики, становище в.о.ректора, як і очолюваного ним закладу, стало складним. Річ у тому, що Харків серйозно затіяв демонтаж „петлюрівського” університету, починаючи з органів його управління. За цим процесом наглядав призначений з числа студентів навчального закладу комісар Аристарх Волянський. Так, було ліквідовано раду професорів та правління університету. Натомість з'явилися рада університету (її очолив М.М.Хведорів) і господарча рада. Зникли з переліку університетських посадовців такі, як ректор (в.о.ректора), проректор, секретар ради професорів. Михайлу Михайловичу, як і двом його

колегам, довелося зректися своєї попередньої посади 20 липня 1920 р.³³ За вказівкою більшовицької влади було злито історико-філологічний та правничий факультети в один – соціальних наук³⁴.

На початку серпня 1920 р. Державна комісія у справах вищої освіти УСРР прийняла постанову, за якою керівні органи університету зазнавали чергової реорганізації. Відтепер почали функціонувати науково-шкільна, наукова й просвітня ради. Комісар університету зобов'язав М.М.Хведорова персонально відповідати за організацію наукової ради. 13 серпня 1920 р. Михайло Михайлович посів місце голови цієї ради³⁵. Через 5 днів, 18 серпня, під головуванням професора відбулося перше засідання науково-шкільної ради³⁶.

Через погіршення воєнно-політичного становища радянської влади комісар університету 16 вересня 1920 р. вимушено відбув у „відпустку”, офіційно залишивши замість себе голову науково-шкільної ради М.М.Хведорова та радника при ньому, „революційного” студента Загребельного³⁷. А через три дні, коли влада знову (на короткий час) повернулася до УНР, почався зворотний процес, спрямований на подолання наслідків другої радянської. 29 вересня 1920 р. Михайло Михайлович, як заступник ректора університету, видав наказ, за яким „всі заклади (структури. – О.З.), встановлені в Кам'янець-Подільському українським державним університеті радянською владою, касуються. Професорська рада, правління університету і деканати всіх п'яти факультетів (восени 1919 р. появилася ще й сільськогосподарський факультет. – О.З.) відновлюють свою діяльність в тому складі, в якому ці установи працювали до приходу радянської влади”³⁸.

Восени 1920 р. М.М.Хведорів розгорнув роботу по відкриттю в університеті нових навчальних структур. Так, 11 жовтня він направив до міністерства освіти УНР „Докладний лист в справі відкриття геодезичного відділу при фізико-математичному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету”. Необхідність заснування останнього він пояснював потребою підготовки землемірів для проведення в Україні аграрної реформи (на 1 січня 1919 р. один такий спеціаліст припадав у середньому на 40 000 громадян та 50 000 десятин землі). Окремо наголошувалося, що повинні мати вищу освіту. Професор зазначав: „Західна Європа знає тільки одну форму геодезичної освіти – геодезичні відділи при політехнічних вищих школах (Мюнхен, Відень, Львів), де протягом двох років підготовляються геодезисти з числа осіб з укінченою середньою освітою”³⁹.

Паралельно, за підписом М.М.Хведорова, було підготовлено „Доклад міністерству народної освіти України в справі відкриття політехнічного факультету при Кам'янець-Подільському державному українському університеті”. Потреба створити ще один факультет пояснювалася таким чином: „Приймаючи на увагу, що поширення техніки, яка завжди дає і буде давати заробіток фабричному, заводському та рудницькому робітництву, Кам'янець-Подільський університет ставить собі в моральний обов'язок відкриття політехнічного факультету”. Проте Михайло Михайлович був свідомий того, що вирішальну роль у реалізації

вказаного проекту покликаний відіграти уряд, „який асігнуванням необхідних коштів і допомогою науково-технічним приладдям може дати життя вищій технічній школі в Кам'янці”⁴⁰. Однак довести справу до логічного завершення не судилося. Законопроекти про відкриття названих вище відділу та факультету, який складався з 5 відділів, у міністерстві освіти УНР так і не підготували. Тож не було що подавати на розгляд спочатку уряду, а потім Директорії, які переживали тоді не найкращі часи. В цьому питанні особливо гостро відчувалася відсутність міністра І.І.Огієнка (разом з урядом він перебував неподалік Варшави, у Тарнові).

Після встановлення 16 листопада 1920 р. в Кам'янці-Подільському радянської влади, що знаменувало поразку Української революції, М.М.Хведорів залишився працювати як професор кафедри математики й певний час як голова науково-шкільної ради. А 10 квітня 1921 р., коли університет як цілісний навчально-методичний, науковий і виховний заклад національного характеру вже не існував, а на його місці функціонували два самостійні інститути – сільськогосподарський та народної освіти, Михайла Михайловича було обрано ректором останнього, щоправда, ненадовго. У серпні того ж року політком Кам'янець-Подільського ВІНО В.Сазанський розпорядився, аби М.М.Хведорів передав обов'язки ректора комуністу Сидорякові⁴¹.

Велика корисна робота, яку проводив Михайло Михайлович в університеті, не давала йому змоги брати помітну участь у громадському житті міста й округи. І все ж пасивним у цій сфері він не був; з липня 1919 р. входив до складу подільської організації Українського Червоного Хреста, став постійним членом Товариства допомоги незаможним студентам. Нарешті професор взяв на себе обов'язки члена президії правобережної філії Катеринославського видавничого товариства, що працювала в Кам'янці та плідно займалася українським книгодруком⁴².

Таким чином, працюючи у Кам'янець-Подільському державному університеті, М.М.Хведорів доклав значних зусиль для організації праці навчального закладу, підготовки кадрів молоді української інтелігенції. Його стараннями робилися підготовчі заходи для збільшення кількості факультетів і спеціальностей, які мали на меті значно розширити коло високоосвічених фахівців для різних галузей економіки. Фахова й управлінська праця Михайла Михайловича забезпечила йому перед новим політичним режимом імідж лояльності, „руйнівника петлюрівського університету”. Тому він не приєднався до групи професорів, які емігрували за кордон, а залишився на батьківщині, де зміг уникнути репресій та вирости до рівня академіка АН УРСР попри те, що, за свідченням В.О.Біднова, „завжди підтримував і відстоював проф.І.Огієнка”⁴³.

---

¹Федоров Михаил Михайлович // Биографический словарь деятелей естествознания и техники / -Т.2.-М., 1959.-С.304; Федоров Михайло Михайлович //Українська радянська енциклопедія / -Т.15.-К., 1964.-С.223; Федоров Михайло Михайлович // Українська радянська енциклопедія. - Вид. 2-е.-Т.11.-К., 1984.-С.547; Федоров Михайло Михайлович // Український

- радянський енциклопедичний словник. В трьох томах. - Вид. 2-е.-Т.3.-К., 1987.-С.504; Федоров Михайло // Енциклопедія українознавства: Словникова помітка / 1980. - Перевид в Україні.-Т.9.-Львів, 2000.-С.3489.
- ² Федоров Михайло Михайлович // Українська радянська енциклопедія.-Т.15.-С.223; Федоров Михайло Михайлович // Українська радянська енциклопедія. - Т.11. - С.547; Федоров Михайло Михайлович // Український радянський енциклопедичний словник. В трьох томах. - Т.3. - С.504; Федоров Михайло // Енциклопедія українознавства. - Т.9. - С.3489.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.2582. - Оп.1. - Спр.153. - Арк.33.
- ⁴ Там само. - Спр.182. - Арк.60-61.
- ⁵ Там само. - Арк.1.
- ⁶ Там само. - Арк.2.
- ⁷ Там само. - Арк.60.
- ⁸ Там само. - Спр.5. - Арк.2.
- ⁹ Там само. - Спр.2. - Арк.26.
- ¹⁰ Там само. - Спр.2 - Арк.9.
- ¹¹ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - КПМДА). -Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.113. - Арк.32.
- ¹² **Геринович В.** До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти: Відбитка з „Записок Кам'янець-Подільського Інституту Народної освіти”. (1927. -Т.2). - Кам'янець на Поділлі, 1927. - С.4.
- ¹³ КПМДА. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.161.
- ¹⁴ Там само. - Ф.Р.302. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.32-32зв.
- ¹⁵ Кам'янецький український державний університет: Спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. - Київ. - 2000. - №3-4. - С.111.
- ¹⁶ КПМДА. - Ф.Р.302. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.36.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ **Біднов В.** Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському: Уривок із спогадів // Кур'єр Кривбасу. - 1997. - Січень. - № 69-70. - С.69.
- ¹⁹ **Гудзій Ю.** З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету // Наша культура: Науково-літературний місячник. - Варшава. 1936. - Кн.3(12). - С.232.
- ²⁰ КПМДА. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.145. - Арк.2.
- ²¹ ЦДАВО України. -Ф.2582. - Оп.1. - Спр.187. - Арк.24.
- ²² Там само. - Арк.25-34.
- ²³ КПМДА. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.147. - Арк.86зв.
- ²⁴ Там само. - Спр.137. - Арк.83.
- ²⁵ Там само. - Спр.146. - Арк.75.
- ²⁶ **Біднов В.** Вказана праця. - С.70.
- ²⁷ КПМДА. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.133. - Арк.9.
- ²⁸ Там само. - Спр.134. - Арк.19.
- ²⁹ Там само. - Спр.93. - Арк.18.
- ³⁰ **Завальнюк О.М.** Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920-1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. -Т.1. -Кам'янець-Подільський, 1998. - С.10.
- ³¹ Там само.
- ³² **Удовиченко О.І.** Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. - К.,1995, - С.70.
- ³³ КПМДА. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.14.
- ³⁴ Там само. - Спр.37. - Арк.2.
- ³⁵ Там само. - Арк.17.
- ³⁶ Там само. - Арк.18.
- ³⁷ Там само. - Спр.36. - Арк.15.
- ³⁸ Там само. - Спр.26. - Арк.18.
- ³⁹ ЦДАВО України. - Ф.2582. - Оп.2. - Спр.1. - Арк.76.
- ⁴⁰ Там само. - Арк.78.
- ⁴¹ КПМДА. - Ф.Р.302. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.43.
- ⁴² **Гудзій Ю.** Вказана праця. - С.293.
- ⁴³ **Біднов В.** Вказана праця. - С.74.